

IDÉZŐ SZERKEZETBŐL KELETKEZETT DISKURZUSJELÖLŐK – ÉS KÖVETŐIK

DÖMÖTÖR ADRIENNE

1. Bevezetés

Dolgozatomban négy olyan diskurzusjelölőt vizsgálok, amelyek vagy mai funkcióikban vagy történetük bizonyos szakaszában párhuzamba állíthatók egymással. Ez a négy elem – a tárgyalás sorrendjében – a következő: a *mondván*, az *úgymond*, a *hogy úgy mondjam* és az *idézőjelben mondom*. A korábbiakban külön-külön már mind a négy diskurzusjelölővel foglalkoztam (a felsorolás sorrendjében haladva l. pl. Dömötör 2012; 2008a; 2008b; 2009). Az elemek együttes áttekintése azonban új célokat és lehetőségeket teremt. Egyrészt a funkciók vonatkozásában – a kifejezetten részletekbe menő, alapozó jellegű vizsgálatok nyomán – mód nyílik az összefoglalásra, a leglényegesebb momentumok kiemelésére. Másrészt megmutathatók mind a funkciók, mind a lezajlott grammatikalizációs folyamatok hasonlóságai és eltérései, egyúttal pontosíthatóvá válnak előzőleg tett – ám az együttes elemzés során módosítandónak ítélt – korábbi megállapítások is. Harmadrészt pedig az előző vizsgálatok óta eltelt időszakból új adatokat gyűjtve naprakész nyelvhasználati megfigyelésekre lehet hivatkozni. Ugyanakkor a jelen dolgozat némely megállapítása túl somnásnak tűnhet. Az egyes folyamatok részletesebb magyarázata és statisztikai bemutatása a fentebb hivatkozott tanulmányokban található meg, ahogyan a nyelvhasználat itt nem tárgyalt számos vonatkozását is ezek tartalmazzák.

1.1. Kiinduló feltételezések, kérdések

A négy diskurzusjelölő elem vizsgálata mindenekelőtt keletkezésük mikéntjére kérdezett rá, ezzel együtt pedig arra, történetük mely korszakában milyen funkcióik, illetve e funkciók között milyen összefüggések állapíthatók meg. Az egyenes idézés történetére vonatkozó korábbi vizsgálataim alapján (l. Dömötör 1988; 2001/2002) adottnak vehettem, hogy a *mondván* és az *úgymond* grammatikalizációs életrajzzal rendelkezik. Úgy véltem továbbá, hogy a *hogy úgy mondjam*-nak valószínűsíthetően, az *idézőjelben mondom*-nak bizonyosan nincsen ilyesfajta előtörténete. Korábbi megfigyeléseim alapján azt is feltételeztem, hogy az elemeknek – legalábbis használatuk messze meghatározó többségében – meg lehet ragadni a funkcióit, s ezek a funkciók lényegesen túlmutatnak azon, semmint hogy a grammatika–pragmatika felől közelítve éppúgy töltelékelemeknek lehessen minősíteni őket, ahogyan bizonyos használatokkal kapcsolatban a fonetikai megfigyelések mutatják. (Ez utóbbi feltevésben más vélemények is megtámogattak, l. pl. Soares da Silva 2006: 2203; Dér 2010: 159.)

Lévéen pragmatikai jelölőkről szó, az elméleti szintű kérdések sorában egyfelől felmerült a pragmatikalizáció grammatikalizációként való meghatározásának problémája (vö. Traugott 1997: 5; Auer–Günther 2003: 22–5; Soares da Silva 2006: 2201; Dér 2008: 110–7 stb.). Másfelől – legalábbis a szakirodalomban megfogalmazott bizonyos vélemények felől tekintve – az is kérdésként adódott, hogy vajon a négy vizsgált elem minden kétséget kizáróan beilleszkedik-e abba a kategóriába, amelyet a többé-kevésbé elfogadottnak tekinthető

szakmai vélemények alapján diskurzusjelölőként szokás számon tartani. A diskurzusjelölők kutatásának kezdeti korszakából származó, de ma is érvényes megfogalmazást idézve: „Alapszinten a diskurzusjelölő fogalma relatíve egyértelmű: olyan lexikai jelölő, amely a diskurzus részei közötti viszony jelzésére szolgál. Azonban mielőtt mélyebbre tekintünk, elfogadhatatlan bizonytalanságokat találunk” (Fraser 1988: 23). Az általam vizsgált elemek esetében vitára adhat okot, hogy a szerepek többsége túlmutat az éppen folyó diskurzus részeinek összekapcsolásán. Nincs továbbá konszenzus abban, hogy a több szóból álló (így értelemszerűen partikulának nem tekinthető) elemek beilleszthetők-e a diskurzusjelölők körébe. Ezúttal nem részletezem ezeket a felvetéseket; a fentebb idézett munkákban azonban több helyen is kitértem rájuk.

1.2. A vizsgálati anyag

Vizsgálataimat széleskörű korpusz alapú gyűjtések előzték meg mind a nyelvtörténeti (legelsősorban is a 15–16. századi), mind a kortárs nyelvhasználati vonatkozásokat illetően. Nem előzetesen megfigyelt funkciókhoz kerestem példákat, hanem a kigyűjtött – elemenként több száz tételből álló – adatsor alapján próbáltam felállítani a kategóriákat.

A történeti adatok a következő forrásokból származnak:

- 15–16. századi műveket tartalmazó szövegkiadások;
- a Magyar nagyszótár adatbázisa, a Magyar Történeti Korpusz (Nsz.): <http://nytud.hu/hhc3> és kiegészítő szövegtára (NszKieg.);
- a most készülő Történeti Magánéleti Korpusz (TMK.);¹
- Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK.): <http://www.mek.oszk.hu>

A legutóbbi évtizedek adatai a következő forrásokból származnak:

- Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz.): <http://corpus.nytud.hu/mnsz>
- Google kereső (G.): <http://www.google.com>
- a Magyar nagyszótár adatbázisa és kiegészítő szövegtára.

2. Idéző szerkezetből keletkezett diskurzusjelölők²

Az e pont alatt tárgyalt két diskurzusjelölőt az kapcsolja össze, hogy egyaránt grammatikalizációval keletkeztek, s történetük korábbi szakaszában bizonyos párhuzam is mutatkozik. Életrajzuk egésze és mai funkciójuk ugyanakkor markánsan különbözik egymástól.

2.1. A *mondván*

Az ómagyar kortól kezdve megfigyelhető, hogy a *mondván* igenév idézhet önállóan vagy kettős idéző kifejezés egyik elemeként (azaz egy olyan szót, rendszerint igét követve,

¹ OTKA 81189 sz. projektum.

² A dolgozatban az *idéző szerkezet* kifejezés az egyenes idézés tagmondategyüttesére vonatkozik. Ennek legfontosabb jellemzője, hogy az idéző főmondat az idézetet úgy építi be a folyó szövegbe, hogy meghagyja tartalmi és szerkezeti önállóságát. Két különböző szövegsík találkozásáról van tehát szó: az idézet megszakítja a közlésfolyamatot, nem igazodik az aktuális közlő viszonyaihoz, a narrátor az idézet tartamára megszűnik *én*-nek lenni. (Vö. és l. bővebben: Dömötör 1988: 285–7; uő: 2001/2002: 337–9 / 56–7.)

amely szintén magában foglalja a megnyilatkozás jelentésmozzanatát). Önálló idéző kifejezés például: *femmyt az menyey etekben lyctarjomban neky nem ada monduan. Nem veez te az en etkemben, mert tulajdonos vagy* (PéldK. 33); kettős idéző kifejezés: *Es ew nagy fel zowaal ezth kyaltha mondwaan Mynden ember meg halgaffa Es zaygafat meg allaffaa* (ÉrsK. 483). Önálló idéző kifejezésként a *mondván* az ómagyar kortól kezdve egyik korszakban sem mutatkozik kifejezetten gyakorinak, ugyanakkor a nyelvtörténet során mindvégig fennmarad. A grammatikalizációs folyamatok forrásául nem elsősorban ez a stabil és időtálló szerkezet szolgál, hanem a **kettős idéző kifejezés**beli előfordulások. (Az idéző kifejezések együtteséről I. Károly 1995: 827 és kk.; Lord 1993: 176–202; vö. továbbá: Wu 2004: 90–1, idézi: Yeung 2006: 3 stb.)

A kettős idéző kifejezések létrejötte az „**idéző erő**” biztosításával függött össze: a főmondatnak alkalmasnak kellett lennie arra, hogy egyenes idézetet vehessen maga mellé. A nyelvtörténet folyamán hosszú időn keresztül a *mond* állítmány nyújtotta az ehhez szükséges tranzitivitást. Amikor egyéb közlésigék képezték az állítmányt, mellettük is szükségnek mutatkozott a *mond* valamely formájának kitétele (*mondván, úgymond, és mond*). A *mondván* így igen gyakori az ómagyar kori szövegekben. Ha a Bibliában való sűrű előfordulásait, illetve azok eredetét tekintjük, láthatjuk, hogy az idézési típus a Vulgata idéző szerkezetét követi (ige + *dicens* igenév), amely viszont a héber megfelelő tükörfordítása (ige + *lémor* igenév).

Azzal párhuzamban, hogy az egyéb közlésigék egyre inkább magukban is megjelenhettek egyenes idézet mellett (azaz szert tettek „idéző erőre”; néhány ige már az ómagyarban is, sokuk pedig a középmagyarban), a szerkezetekben továbbra is gyakran ott álló *mondván* korábbi szerepe elhalványult, és másik funkció lépett az előző helyébe: az **idézetjelölés**. Az egyenes idézet előtti pozícióban álló igenév jelezte – hasonlóan ahhoz, ahogyan majd a későbbiekben az egyre következetesebbé váló írásjelhasználát teszi a kettősponttal / idézőjellel / gondolatjellel –, hogy a következő szóval kezdődően a folyó szöveg síkját az idézet szövegsíkja váltja fel (a példa 1726-ból való): *a midön valami uton járot jó köntösben látnak, szépen el kéri tölle, mondván. ad ide azt a mentét* (MEK.). Ez a grammatikalizációs folyamat már az ómagyar korban megindult, amit például az olyan adatok is mutatnak, amelyekben a *mondván* a *mond* mellett is megjelenik (tehát teljesen bizonyosan nem az „idéző erő” érdekében van kitéve): *Esmeg vgy monda ez frater monduan · en oly eneklest hallottam* (DomK. 248).

A középmagyarban a további grammatikalizációs folyamat szempontjából egy másik nagyon fontos változás is megfigyelhető az igenévvel kapcsolatban: **átterjed a függő idézések**re. A függő idézésben az idéző főmondat és az idézet – egy összetett mondat tagmondataiként – azonos szövegsíkban vannak. Így itt nyilvánvalóan nem érvényesülhet az idézetjelölés funkciója, amely éppen a síkváltást hivatott jelölni. A két tagmondat határán álló elem – amely az idézés szempontjából funkcióját veszítette, s szerepe körvonalazatlaná vált – **újraelemződik**. A főmondat vége helyett a mellékmondat kezdetéhez szegmentálódva a **magyarázat, okadás kötőelemeként** kap új értelmezést. Ennek alapja, hogy a *mondván*-tól balra álló főige és a tőle jobbra álló idézet egymással való kapcsolata kiemelkedően gyakran a 'cselekvés és indoklása' jelentésviszonyt rejti. (A *mondván* tehát természetesen nem létrehozza, csak jelöli a viszonyt.) A szekvencia újraelemzés utáni interpretációja: a szövegalkotó az ágens cselekvéséhez a *mondván* (*hogy*) bevezetés után az illető saját magyarázatát is hozzáfűzi, felidézve / a szájába adva a cselekvéssel (közel) egy időben elhangzott / elhangozhatott szavait.

A jelenség már a középmagyartól kezdve megfigyelhető, markánsan azonban a 20. század második felétől jellemző, amikor az igenév a megjelenéseinek döntő többségében ebben a funkcióban áll (a 21. század fordulójának tájékán már csaknem 70%-ban). Állhat a *hogy* kötőszó mellett is és önállóan is, gyakran nélkülözve a követő vesszőt (beszédbeli szünetet): *tiltakoztak a lefoglalások ellen, mondván, hogy a dokumentumok, adatbázisok nélkül nem tudnak érdemi munkát végezni* (MNSz.); *Benzinfelárat kért egy drogfutár, mondván többet kell tankolnia* (G.).

A kötőelem szereplésének fő terepe tehát elsősorban a függő idézettel együtt járó megokolás. Az idézet és okadás együttesének ugyanakkor különböző fokozatai figyelhetők meg, leegyszerűsítve a következő skála mentén: a főige mondást jelöl (*esküdözött, mondván*) > a főige kognitív működést jelöl (*akarta, mondván*) > a főige valamely cselekvést jelöl (*tette, mondván*) > a főige nem cselekvést jelöl (*történik, mondván*). Ez az utolsó fokozat, amely már elszakad az idézésről, ritka, például: *mi lenne, ha egyáltalán nem lenne tiltó szabály – mondván, úgysem kapnak a képviselők semmi értékeset* (MNSz.). A határese-tek sávja széles, annál is inkább, mivel a *Bevágtam az ajtót, mondván..., Legyintett, mondván...* típusú szerkezetek egyaránt értelmezhetők idézettel együtt megvalósuló, illetve idézet nélküli okadásként is. Ez azzal függ össze, hogy az idézetek a kortárs és a megelőző évtizedek nyelvhasználatában teljesen szokásosak olyan főmondatokkal is, amelyek a mon-
dásigét nem, pusztán az érintkező cselekvés igéjét adják meg (igaz, ez elsősorban az egye-
nes idézetekre vonatkozik, de a szerkesztésmód a függő idézésekre is kihat).

A kötőszóvá (mondatbevezetővé) válás folyamata még nem zárult le. Ezt több tényező is mutatja. Egyrészt az idézettől elszakadt puszta okadó tagmondat még igen ritka. Másrészt az elem után – a kötőszók karakterisztikájával ellentétben – gyakori a szünettartás (vessző / kettőspont); valószínűleg gyakoribb, mint a szünet nem tartás. Harmadrészt nem forrt egy elemmé a rendszeresen mellette álló *hogy*-gyal, ahogyan a *merthogy, mivelhogy* esetében történt (bár vö. *tudniillik hogy*). Ennek ellenére a grammatikalizációs változás máris beilleszkedik abba a számos nyelvben megfigyelt elmozdulási sorba, amelyben a mondásigékből kötőszók keletkeznek. (Vö. Lord 1993: 176–202; Dixon 1995; Heine – Kuteva 2004: 269; Yeung 2006; Chappell 2008; Straughn 2008. stb.)

2.2. Az *úgymond*

Az *úgymond* (~ *úgy mond*; az egybe- és különírás sok századon keresztül változó) az ómagyar kortól kezdve szintén idézhet önállóan vagy kettős idéző kifejezés egyik elemeként, akár csak a *mondván*. Önálló idéző kifejezés például: *Ezeket latuan az priorissa vgý mond vala ez zent zvznek · te ezeket nem jol tezed* (MargL. 39); kettős idéző kifejezés: *Ith zol a lelç a testmec es vgmond O Nãual'assagos test* (NádK. 314). Önálló idéző kifejezés-ként – mint utalószó és ige együttese – gyakori az ómagyar korban, s egészen a 19. századig használatos (illetve azután is, ám a 20. században már az archaizálás eszközeként). A grammatikalizációs folyamatok forrása ebben az esetben sem ez az időtálló szerkezet, hanem a **kettős idéző kifejezés**beli előfordulások.

Kettős idéző kifejezésben – főként, ha gyakoriságát a *mondván*-éhoz viszonyítjuk – az ómagyar korban ritkán szerepel, a középmagyar kor elejétől viszont már sűrűn találkozni vele, elsősorban **idézetjelölő**ként grammatikalizálódva. (Az *úgymond* diskurzusjelölővé válására hathatott a *mondván* története, amely e szerepében nagyobb múltra: jelentős ómagyar kori történetre tekint vissza.) Jelölővé fakulásának formai mutatója, hogy jellemzően – bár nem kizárólagosan – kimozdul főmondati környezetéből, és az idézetbe ékelődik, még-

pedig annak megkezdéséhez a lehető legközelebbi pozícióba: *melyre felelt: megh akartam úgy mond: ennek előtte adni* (TMK., Bosz2. 63).

Az *úgymond* és a *mondván* története tehát találkozik az idézetjelölés szerepében. Ehhez hasonlóan számos más nyelvben is megfigyelhető, hogy az idéző mondatból induló grammatikalizálódás végeredményeként idéző / idézetjelölő szó lesz az ige–alany–mutató névmás–kötőszó valamely kombinációjából (vö. Harris–Campbell 1995: 171; l. még: 168–72).

Az *úgymond*-nak és a *mondván*-nak mint idézetjelölőnek a kitétele fakultatív. A továbbiakban egy ideig a terjedésük, a középmagyar kor későbbi századaiban azonban már a fogyatkozásuk a jellemző.

Mivel az *úgymond* – szemben a *mondván*-nal – ismételhető, az idézet pusztá jelölésén túlmenően az idézet fenntartásának szerepét is elláthatja: *kire felelt az fatens feleséghe, azért mentem úgymond, hogy Olah Istvánné háromszor kiáltott (...) megh mondotta nékik, várjatok, úgymond, oly keveset kérek tőlletek, s aztis el tagadjátok* (TMK., Bosz2. 333–4).

Az eltelt századok során lezajlott az *úgy + mond > úgymond* **lexikalizáció**, amit a 19. század közepe után már a szótárak is tanúsítanak: egy szóként (egybeírva) szerepel 1874-ben a CzF.-ban (VI/616), valamint 1915-től kezdve az akadémiai helyesírási szabályzatok szószedeteiben.

A 20. század közepétől kezdődően az elemre további grammatikalizációs változások várnak. (Előző munkáimban számos korábbi példát felsorakoztattam, ezúttal a kortárs adatok közül válogatok.) Eltávolodik az eredeti idéző szereptől, és egyrészt annak jelzésére szolgálhat, hogy a vele megjelölt szó vagy szó szerkezet valamely **külső forrásból származik: annak átvétele vagy interpretációja** (előzőleg megalkotott szövegből, illetve a közbeszédből: 'ahogy mondani szokás / lehet'): *A Microsoft működésével úgymond nem szimpatizáló amerikai államok jogi képviselői továbbra sem adják fel elveiket* (G.).

Az idézéstől tovább távolodva újabb diskurzusjelölő szerepekre tesz szert. Leggyakrabban a szövegalkotó **elhatárolódó–szabadkozó** – és ennek mintegy a pandant-jaként – **bevonó attitűdjét** jelzi.

Jelölhet **jelentésbeli elhatárolódást** ('mások ezt a szót, kifejezést használták, és bár most én is ezt használom, jelzem, hogy nem értek [teljesen] egyet'): *Szlovákia elutasítja a magyar alkotmány úgymond területen kívüli elemeit* (G.). Jelezhet **nyelvhasználati sajátosság miatti szabadkozást** ('szokás így fogalmazni, ahogy most én is fogalmazok, de nem tartom igazán helyénvalónak, illetve feltételezem, hogy te nem tartod annak'): *Beyond Twilight – úgymond kib...ták az énekest* (G.).

És jelölhet **terminológiába / saját(os) nyelvhasználati eljárásokba való bevonási** szándékot: ('feltételezem, hogy számodra idegen [szak]szót használok, vagy szokatlan módon fogalmazok'): *Jönnek az úgymond vezeték nélküli high-end hangsugárzók* (G.); *Az utóbbi években fokozatosan enyhülő telek számtalan apró élősködő úgymond munkaidejét hosszabbítják meg* (G.).

Az attitűdjelölők kategóriáját – amelyek tipikus elemei egyértelműen megadható, szótárazható jelentéssel rendelkeznek – számos kutató nem sorolja a diskurzusjelölők közé (pl. Biber et al. 1999: 854–6, 857; Fraser 1999: 942; Traugott–Dasher 2005: 154–5). Magam azonban nem látok okot arra, hogy az olyan, attitűdjöt (is) jelölő elemek szerepeit szembe állítsuk egymással, amelyekben az attitűdjelölés az idézés, illetve az abból kifejlődött korábbi diskurzusjelölő szerepek talajáról sarjadt, miközben – ahogyan a grammatikalizációs folyamatok esetében szokásos – az elemek korábbi funkciói sem vesztek ki.

Fokozatokkal van dolgunk, a „sor elején” a szintiszta idézés, az eddigi áttekintés alapján a „sor végén” az attitűdjelölés áll. (Ráadásul, ellentétben más attitűdjelölőkkel, itt olyan elemekről van szó, amelyek jellemzéséhez nélkülözhetetlen a kontextus ismerete; szerepeik nem képezik szótári jelentésmegadások tételeit.)

Az idézéstől teljesen csak egy következő, az utolsó fokozat szakad el. Itt az elem már nem attitűdöt jelez, hanem – felsorakozva számos más, ekként (is) használatos szó mellé – pusztán **a magas hírértékű rész kiemelését** célozza: *Minden egyes betegség ele-tünk egyik megoldatlan problémájára hívja fel figyelmünket, úgymond jelezve, hogy valami nincs rendben.* (G.)³

Végül regisztrálhatók olyan használatok is, amelyekben **nem feltétlenül fedezhető fel / bizonytalanul állapítható meg a befogadó felé irányuló szándék**. Az elem ugyanis olykor – a megnyilatkozó szavajárásaként – a diskurzusjelölő szerepektől függetlenül, esetleg éppen fonetikai töltelékként kerül a mondatba (ez utóbbiról szóbeli közlés esetében a megakadást jelző szupraszegmentális eszközök is árulkodhatnak): *Ezek a tényezők úgymond felgyorsították a folyamatot.* [a szöveggörnyezetből egyértelműen kiderül, a *felgyorsít* itt alapjelentésében szerepel] (G.) Az ilyen esetek azonban – talán eltérően a spontán megfigyelő intuíciójától – meglehetősen ritkák.

3. Példák idéző szerkezetbeli előtörténettel nem rendelkező diskurzusjelölőkre

Az e pont alatt tárgyalt két diskurzusjelölőben az a közös, hogy újabb keletűek a fentebb elemzetteknel, és nincs grammatikalizációs előtörténetük. Alapfunkciójukban egymás szinonimájaként működnek (ahogy szinonimái az *úgymond*-nak és más, itt nem tárgyalt elemeknek is).

3.1. A *hogy úgy mondjam*

Az elem felépítése arra vall (kötőszó + utalószó + kötómódú igeforma), mintha olyan tagmondatgyűttesből vált volna ki, amelyben megelőzte egy főmondat, és követte egy neki alárendelt mellékmondat. (Korábbi szakirodalmak céloznak is efféle eredetére.) Tehát például az *Akkortájt a szülők, hogy úgy mondjam keményebben nevelték a gyermekeiket.* (G.), illetve az *Ez az (...) elvontnak tetsző vers, hogy úgy mondjam, egyenes adásban közvetít valamit* (G.) efféle háttérrel sejtet: „Akkortájt a szülők – azért így fejezem ki magam, hogy úgy mondjam, ahogy szokás mondani – keményebben nevelték a gyermekeiket.”, illetve: „Ez az elvontnak tetsző vers – azért így fejezem ki magam, hogy úgy mondjam, ahogy nem szokás mondani – egyenes adásban közvetít valamit.” Azonban mind a történeti vizsgálat, mind a szinkrón adatok tanulmányozása azt mutatja, hogy nem számolhatunk efféle forrásszerkezettel. Sem a nagyszótári adatbázis, sem ennek kiegészítő szövegtára nem tartalmazza a *hogy úgy mondjam*-ot ilyen szerkezetben; a Google kereső (2008-ban) több mint 64 000 találatot mutatott az elemre, amelyek között egyáltalán nem található meg a keresett felépítésű formáció (a relatív főmondat + alárendelt mellékmondat szegmenst is csak két adat tartalmazta).

A szerkezet a 19. század első évtizedei tájkától válik bevett fordulattá. Szórványosan azonban már korábbról, a 18. század elejéről is adatolható: *mihent a gyermek szolni*

³ Megfigyelhető, hogy magának az idézőjelnek is elhalványulhat az eredeti szerepe, s kárpótul efféle kiemelő funkciót vehet magára. Így állhat idézőjelek között az, hogy „Gyermek-leszállásjelző” vagy „Úszásirány” (Budapest: 78-as trolibusz, ill. Gellért uszoda), s egy büfésonon az idézőjelbe tett „Lángossütő” felirat is feltűnt.

kezd, kezdgyék mindgyárt ezekre oktatni, mert hogy úgy mondgyam. akkor kezd az elméje tsirázni (MEK.).

A *hogy úgy mondjam* forrásszerkezet híján, azonnal „teljes fegyverzetben” lépett be a nyelvbe mint diskurzusjelölő. Így felmerül, hogy mintáját a magyar nyelven kívül kell keresni. Az elterjedés korából kiindulva először is a német átvétel lehetősége merül fel, s a 19. század végi Grimm-szótár alkalmas is ezen feltételezés megtámogatására, a *sagen* cím-szó alatt található *dass ich so sage* kifejezés révén (Grimm–Grimm 1893: 1658–9). Ha ugyanakkor a szerkezet mintájának lehetőségét a latinnal kapcsolatban is felvetjük, rátalálunk az *ut ita dicam*-ra, valamint a személytelen formájú *ut ita dictum sit* változatra is. (Ez utóbbi azonban ritka, és nem is feltétlenül az itt tárgyaltnak megfelelő jelentésű.⁴) A végső forrás az ’ahogy mondani szokás’ jelentésű görög *hósz eposz eipein*. (A görög kifejezést Ciceró fordította latinra ragozott igealakokkal, *ut ita dicam* formában.⁵)

A magyarban a 16. századtól kezdve sokáig a *hogy eképpen szóljak* és a *hogy így szóljak* változat követhető nyomon, amint azt a következő, 1684-ből származó adat is mutatja: *senki ne tsudálja, ha engemet (...) könnyen reá vehetett (hogy így szóljak) az én Istennem* (NszKieg.). Majd a 19. század első évtizedeitől inkább a mély hangú névmást tartalmazó *hogy úgy szóljak* ~ *hogy úgy szóljunk* változat tűnedezik fel, például 1836-ban így: *különös alakot látunk, kinek tekintete bizonyos félelmes tartózkodást, s hogy úgy szóljunk, veszélyjósító idegenkedést idéz elő* (MEK.).

A *hogy úgy mondjam* eleinte valószínűsíthetően a latin alapján a 16. századtól meggyökeresedett *hogy így / úgy szóljak / szóljunk* változataként jelent meg, s a 19. század elején a *dass ich so sage* német szerkezet divatba jövetelével szaporodott el. De azt sem lehet kizárni, hogy a korábbi *hogy így / úgy szóljak / szóljunk*-tól függetlenül került 19. századi módi alapján a németből a magyarba. A két elem egymáshoz viszonyított gyakoriságáról árulkodik, hogy a nagyszótári korpuszban – 1772 és 2000 között – a *hogy úgy mondjam* adatszámához képest a *hogy úgy szóljak* adatai kevesebb mint 3%-ban vannak jelen.

Egyébként a *dass ich so sage* és *sozusagen* megfelelői, a *hogy úgy mondjam* és az *úgyyszólván* a 19. században jól megfigyelhetően párhuzamosan terjeszkednek a magyarban. Eleinte az *úgyyszólván* volt a sokkal népszerűbb: a nagyszótári adatbázis tanúsága alapján a század folyamán csaknem kilencszer gyakrabban használták, mint a *hogy úgy mondjam*-ot. (A német nyelvhasználatból – a magyarral ellentétben – mára viszont már kiavult a több szavas kifejezés, amint a Google adatállománya erre következtetni enged.)

A magyarban a *hogy úgy mondjam* formában állandósult⁶ diskurzusjelölő szerepei párhuzamba állíthatók az idézéstől eltávolodó *úgymond* funkcióival. Leggyakoribb szintén a szövegalkotó **elhatárolódó–szabadkozó** – vagy éppen **bevonó** – **attitűdjének** jelzése. A különbség annyi, hogy a *hogy úgy mondjam* csak a részleges elhatárolódás kifejezésére alkalmas, a teljes elutasítására nem: az egyes szám első személyű forma mindenképpen az aktuális beszélő nézőpontját is tükrözi (’én mondom így’). Emiatt – szemben az *úgymond*-dal – nem lehet alkalmas a kétféle nézőpont karakteres szembeállítására (’más mondta így’ és ’most én mondom – idézem – így, egyet nem értőleg’).

⁴⁻⁵ Köszönöm Adamik Tamásnak, illetve Cser Andrásnak az információt.

⁶ A diskurzusjelölő formája mutat némi variabilitást (ahogyan az *úgymond*-é is), de messze leggyakoribb alakja a kötőszó + egyes szám első személyű igealak + mély hangú utalószó együttese.

Jelentésbeli távolságtartás jelzése: *jó értelemben vett – hogy úgy mondjam – expansionistóit folytattunk minden területen* (MNSz.). **Nyelvhasználati sajátosság miatti szabadkozás** jelölése: *mert a tükre nem dicsérte, sőt, hogy úgy mondjam, firkázta* (G.).

Terminológiába / saját(os) nyelvhasználati eljárásokba való bevonási szándék jelzése: *A hogy úgy mondjam, fiziológikus hipokondriás egész életmódjában zsinórmértékül mindig testi egészségét veszi* (G.). Ez utóbbin belül a *hogy úgy mondjam*-ra különösen jellemző az **átvitt értelmű használat**, az egyéni metaforák megjelölése: *nem a földhöz tapadt perspektívával íródtak, hanem, hogy úgy mondjam, fecskeszemmel nézik a világot* (G.), illetve az **eufemisztikus megfogalmazásra** való figyelemfelhívás: *Olga szerepében Gaál-Wéber Ildikót láthattam; hogy úgy mondjam, nem kedveltem meg általa a karaktert* (G.). (S a nyelvhasználó modorosságává csak akkor válik, amikor rendre ezen elemmel told meg közismert, szótározott jelentésátviteleket is.)

A *hogy úgy mondjam* sajátossága továbbá, hogy **újraformálás-jelzőként** is használatos, azaz – a legegységesebb diskurzusjelölői funkciót megvalósítva – a szöveg két egymást követő elemét vagy elemsorát kapcsolja össze; a kétféle megfogalmazás parafrázisviszonyban áll egymással: *Az ember képes annyira belesüppedni a hétköznapi banalitásokba, hogy nem él valódi, hogy úgy mondjam autentikus életet* (G.).

3.2. Az idézőjelben mondom csoport

Az idézőjelben mondom, az idézőjelben mondva, az idézőjelbe teszem, az idézőjelbe téve, az idézőjelben stb. diskurzusjelölő a legfiatalabb képződmény a tanulmányban tárgyalt elemek sorában. A kifejezéscsoport egy írásjelet „hangosít meg”, az idézőjelet vezeti át a szóbeli közlésbe. (Az idézőjelnek legújabbban a gesztikus változata is elterjedt, az ún. air quotes.)

Az idézőjelben mondom-féle csoport azonban az idézőjelnek nem az eredeti használatához kapcsolódik (ahogyan a gesztikus változat sem). Nem az egyenes idézetet jelöli meg, hogy ennek síkját és a folyó szöveg síkját vizuálisan elkülönítse, ahogyan az a 17. század végi nyomtatványokban kialakulóban lévő, majd még sokat formálódó írásjelhasználati gyakorlat nyomán kialakult (l. Keszler 2004: 139). *Az idézőjelben mondom* (és a többi rokon kifejezés) a szövegalkotó attitűdjét jelölő idézőjelet hangosítja meg. A két momentum között az érintkezési pont a távolság jelzésének mozzanata: az első esetben a közlőnek a saját és nem saját szavai közötti távolság, a másodikban – leegyszerűsítve – a nyelvi elem szokásos és / vagy korábbi és aktuális használata közötti távolság.⁷ *Az idézőjelben mondom*-féle kifejezések csakis ez utóbbira jellemzőek, idézet-bevezetőként egyáltalán nem használatosak.

Maga az idézőjel az efféle használatában a 20. század első évtizedeiben terjedt el, írásjelezési javaslatként pedig 1950-ben szerepelt először az akadémiai helyesírási szabályzatban (Keszler 2004: 149). *Az idézőjel* szónak az ilyen értelmű használatára is a 20. század közepe előtt figyelhetünk fel (az adat 1937-ből való): *úgy beszélt mindig, mintha idézőjelben beszélne, hangsúlyozva, hogy nem azonosítja magát teljesen azzal, amit mond és tesz* (NszKieg.).

Az idézőjelben mondom-féle attitűdjelölés is valószínűleg ekkortól indul terjedésnek. Jóllehet nagyobb számban csak az utóbbi évtizedekből adatolható, ez azonban azon is

⁷ A szépiro némileg drámaian fogalmazott értelmezése szerint „a legmaibb írásjel az idézőjel. Posztmodern jel (...). Akadályt helyez a dolog és a dolog neve közé, vagy inkább megállapítja és tudomásul veszi ezt a görcsöt” (Esterházy 2010: 360).

múlhat, hogy a szóban elhangzott szövegek frott változata korábban kisebb arányban volt elérhető. A nagyszótári adatbázisban áruklódó például egy meglepően korai, a 20. század közepéről (1958-ból) származó adat (amelyet időrendben csak egy harminc évvel későbbi követ, pedig a szóbeliségben nyilvánvalóan folyamatosan jelen volt a kifejezéscsoport): *Ellenkező esetben az új szakasz gazdaságpolitikája elleni támadások céljára szolgáltathat elvi – idézőjelben mondom – „alapot”* (Nsz.).

Akárcsak a *hogy úgy mondjám* és az idézéstől eltávolodó *úgymond*, ez az elemcsoport is a szövegalkotó **elhatárolódó–szabadkozó** – vagy éppen **bevonó – attitűdjének** jelzésére használatos.

Jelentésbeli elhatárolódás jelzése (amely ezen elem esetében nemcsak részleges lehet, hanem teljes is, mivel az *idézőjelben* szó utat nyit a nézőpontkettősségnek): *a szovjet vezetés úgy gondolta, hogy (...) ezzelők előnyre tettek szert, közelebb kerültek ugye a nyugati, idézőjelben mondom, ellenséghez* (G.). **Nyelvhasználati sajátosság miatti szabadkozás:** *Ha dúr akkord, akkor idézőjelben mondom: tökösebb hangulatban van – kedve van több dologhoz* (G.). A saját(os) nyelvhasználati eljárásokba való bevonás leggyakrabban a következőkre terjed ki. (A terminológiába való bevonás ezt a csoportot nem jellemzi.)

Átvitt értelmű használat jelzése: *azt kell végiggondolni, hogy mi az (...), amire alapozva, idézőjelben mondvá, turisztikai Las Vegast lehetne ide teremteni* (G.). **Ellentétes értelmű használat** jelölése (**erős ironia**): *De a vesztett fejsze nyele is elsüllyedt a jól átgondolt, idézőjelben mondom, jól átgondolt útfeljesztések eredményeként* (G.). **Elnagyolt, leegyszerűsítő fogalmazás** jelzése vagy annak jelölése, hogy a közlő időközben felismerte, hogy nem megfelelő / félreérthető kifejezést választott: *a vérben vannak molekulák, vannak olyanok amelyek – most idézőjelben mondom – jó molekulák* (G.), illetve: *azért jött jól, idézőjelben véve, a ciánkatasztrófa, mert ráirányította a nehezen hallók és látni nem akarók figyelmét arra, hogy így tovább nem mehet* (MNSz.). **A szótári jelentések egyikének kiválasztása, másikának elhárítása:** *Ilyen nagyszámú betegnél, gyakorlatilag eddig – idézőjelben mondvá – csak ennyi haláleset történt* (G.). Ez utóbbi szerepe rendszeresen előkerül a csak partikulával kapcsolatban, amelynek a közlő az abszolút értelemben keveslő 'csupán, mindössze' jelentését hártja el a 'viszonylag kevés, kisebb értékű' javára (ahogyan az idézett példa is mutatja).

A kifejezéscsoport tagjainak használatakor olykor **nem érhető tetten / bizonytalanul ragadható meg a befogadónak szánt közlői szándék:** *Értékük – idézőjelben mondvá – „örök”, nem halványulnak. Sőt!* (G.)

4. Összegzés

A *mond* típusú igék grammatikalizálódott használatának a különböző nyelvekben megfigyelt eseteit – részben a nemzetközi szakirodalom, részben a szerző saját vizsgálatai alapján – így foglalja össze egy tanulmány: 1. idézetjelölő vagy idézőmondat-bevezető; függő kérdés jelölője; 2. feltételes kötőszó; 3. ok vagy cél kötőszava; 4. okhatározói kötőszó; 5. hallomásból származó értesülés jelölője; 6. onomatopoeitikus szavakkal álló jelölő; 7. hasonlítás jelölője; 8. váratlan információ jelölője; 9. felsorolást tartalmazó szerkezetek kezdő eleme; 10. topikjelölő; 11. mondatzáró diskurzuspartikula magától értetődő állítás vagy figyelmeztetés vagy echo-kérdés jelölésére; 12. mondatkezdő diskurzuspartikula felkiáltás jelölésére (Chappell 2008: 5).

A mondásigékből lett magyar diskurzusjelölők vizsgálata megmutatta, hogy a felsorolt elemek közül a magyar nyelvben az idézetjelölés jutott markáns szerephez (történetének bizonyos szakaszában mind a *mondván*-t, mind az *úgymond*-ot jellemezte), valamint

kialakult az okadást bevezető kapcsolóelem (*mondván*), ha nem jutott is el még tipikus kötőszói státusba.

Ezeken felül megfigyelhető az idéző szerepből kisarjadó bizonyos attitűdök jelölése (*úgymond*); az ilyen attitűdök a grammatikalizációs előtörténettel nem rendelkező diskurzusjelölőket is jellemzik (többek között az itt vizsgált két elemet, a *hogy úgy mondjam*-ot és az *idézőjelben mondom*-ot is).

A további diskurzusjelölő funkciók sorában feltűnt még az újraformálás-jelölő szerep (*hogy úgy mondjam*), és a magasabb hírérték kiemelésének funkciója (*úgymond*).

Az *úgymond* és a *mondván* egyedülálló nyelvtörténeti életrajzzal rendelkezik. A *hogy úgy mondjam*-hoz és az *idézőjelben mondom*-hoz hasonlóan későbbi megjelenésű – és számos ponton velük érintkező funkciójú – elem több is létezik. A két itt kiválasztott újabb keletű diskurzusjelölő elemzése a témában való további vizsgálatokhoz is szempontokat kínálhat.

HIVATKOZÁSOK

Auer, Peter–Günther, Susanne 2003: Die Entstehung von Diskursmarkern im Deutschen – ein Fall von Grammatikalisierung? *Interaction and Linguistic Structures* 38, Freiburg – Münster.

<http://kops.ub.uni-konstanz.de/bitstream/handle/urn:nbn:de:bsz:352-opus-11454/Inlist38.pdf?sequence=1>

Biber, Douglas at al. 1999: Biber, Douglas–Johansson, Stig–Leech, Geoffrey–Conrad, Susan–Finegan, Edward: *Longman Grammar of Spoken and Written English*, Harlow, Pearson Education Limited.

Chappell, Hilary 2008: Variation in the grammaticalization of complementizers from *verba dicendi* in Sinitic languages, *Linguistic Typology* 12, 45–98. Innen idézem: <http://crlao.ehess.fr/docannexe.php?id=788> (1–49)

Dér Csilla Ilona 2008: *Grammatikalizáció*, Budapest, Akadémiai Kiadó. = *Nyelvtudományi Értekezések* 158.

Dér Csilla Ilona 2010: „Töltelékelem” vagy új nyelvi változó? A *hát, úgyhogy, így és ilyen* újabb funkciójáról a spontán beszédben, in Gósy Mária szerk.: *Beszédkutatás 2010*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium. 159–70.

Dixon, R. M. W. 1995: Complement clauses and complementation strategies in typological perspective, in Palmer, Frank Robert [ed]: *Grammar and meaning*, Cambridge University Press. Innen idézem: <http://fds.oup.com/www.oup.co.uk/pdf/0-19-929787-8.pdf>

Dömötör Adrienne 1988: A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedében I. (Az egyesenes idézés), *Magyar Nyelv* 84, 283–95.

Dömötör Adrienne 2001/2002: Tendencies in the Development of Late Old Hungarian and Early Middle Hungarian Main Clauses of Reported Speech, *Acta Linguistica Hungarica* Vol. 48, 337–69 / Tendenciák az idéző főmondatok alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején, *Magyar Nyelv* 98, 56–74.

Dömötör Adrienne 2008a: Az *úgy mond*-tól az *úgymond*ig. Egy diskurzusjelölő elem története az ómagyar kortól napjainkig, *Magyar Nyelvőr* 132, 37–52.

- Dömötör Adrienne 2008b: *A hogy úgy mondjám* diskurzusjelölő, *Magyar Nyelv* 104, 427–42.
- Dömötör Adrienne 2009: *Idézőjelben mondom*, in Keszler Borbála–Tátrai Szilárd szerk.: *Diskurzus a grammatikában, grammatika a diskurzusban*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 312–21.
- Dömötör Adrienne 2013: Idéző szerkezetből diskurzusjelölő elem: a *mondván* szerepei és története, in Csepregi Márta–Kubinyi Márta–Jari Sivonen szerk.: *Grammatika és kontextus – új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III*, Budapest, 20–30.
- Esterházy Péter 2010: *Esti*, Budapest, Magvető Kiadó.
- Fraser, Bruce 1988: Types of English discourse markers, *Acta Linguistica Hungarica*, Vol. 38, 19–33.
- Fraser, Bruce 1999: What Are Discourse Markers? *Journal of Pragmatics*, Vol. 31, 931–52.
- Grimm, Jacob–Grimm, Wilhelm 1893: *Deutsches Wörterbuch VIII.*, Leipzig.
- Harris, Alice C.–Campbell, Lyle 1995: *Historical syntax in crosslinguistic perspective*, Cambridge University Press.
- Heine, Bernd–Kuteva, Tania 2002: *World lexicon of grammaticalization*, Cambridge University Press.
- Károly Sándor 1995: Kései ómagyar kori emlékek szövegrammatikája, in Benkő Loránd főszerk.–Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/2.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 761–834.
- Keszler Borbála 2004: *Írásjelten*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lord, Carol 1993: *Historical change in serial verb constructions*, Amsterdam, John Benjamins.
- Soares da Silva 2006: The polysemy of discourse markers: the case of *pronto* in Portuguese. *Journal of Pragmatics*, Vol. 38, 2188–2205.
- Straughn, Christopher A. 2008: History vs. Theory: The Grammaticalization of the Uzbek *say-complementizers*. <http://home.uchicago.edu/~straughn/PLM.pdf>
- Traugott, Elizabeth C. 1997: The role of the development of discourse markers in a theory of grammaticalization. <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf>
- Traugott, Elizabeth C.–Dasher, Richard B. 2005: *Regularity in semantic change*, Cambridge University Press.
- Wu, Xiu-Zhi Zoe 2004: *Grammaticalization and language change in Chinese: a formal view*, London, Routledge Curzon.
- Yeung, Ka-Wai 2006: On the status of the complementizer WAA6 in Cantonese, *Taiwan Journal of Linguistics*, Vol. 4.1, 1–48.